ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 342.725:811.161.2]:[94+130.2+35.077.92]

Петро Надолішній
доктор наук з державного управління, професор,
Заслужений працівник освіти України

ПРОБЛЕМИ МОВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ, СОЦІОФІЛОСОФСЬКИЙ І ПОЛІТИКО-УПРАВЛІНСЬКИЙ АСПЕКТИ

«…мова тяжко й погано животіє там,
де вона не знаходить підтримки
національного почування»
А. Мейє

У статті комплексно, з позицій історичної, соціофілософської, геополітичної і політико-управлінської обумовленості, досліджено проблеми мови й державної мовної політики в сучасній Україні у контексті Висновку Венеційської комісії, ухваленого 8 грудня 2017 р. за результатами розгляду положень, що стосуються мови освіти у Законі України «Про освіту». Державна мовна політика розглядається як складова етнонаціональної політики держави. Розкрито загрози, які несе некомпетентне втручання органів державної влади в складні процеси етнонаціональної самоідентифікації. Акцентовано увагу на нових позитивних тенденціях у цивілізаційному поступі і їх ролі як передумови раціонального вирішення питань забезпечення міжнаціонального миру і самоутвердження української політичної нації в її етнокультурній багатоманітності. В органічному взаємозв'язку розглянуто вивчення державної мови і мов національних меншин та їх використання. Обґрунтовано принципові підходи до вирішення мовних проблем, що виникли наприкінці третього десятиліття незалежності України.

***Ключові слова**: державна мова, державна мовна політика, етноцид, висновок Венеційської комісії, ідентичність, ксенофобія, міжетнічна толерантність, мова міжнаціонального спілкування, національна мова, офіційна мова, рідна мова, «російськомовне» населення, уніфікація.*

Petro Nadolishniy
Doctor of Sciences in Public Administration, Professor,
Honoured Educator of Ukraine

PROBLEMS OF LANGUAGE IN MODERN UKRAINE: HISTORICAL, SOCIO-PHILOSOPHICAL AND POLITICALLY ADMINISTRATIVE ASPECTS

The article is considering the problems of language and state language policy in modern Ukraine from the standpoint of historical, socio-philosophical, geopolitical and political-administrative conditionality in the context of the Venice Commission's Conclusion adopted on December 8, 2017, on the results of Commission's review of education language in the Ukrainian Law «On Education». It is emphasized that attempts to comprehend the essence of these problems, and to determine approaches for their solution exclusively in the political or political-legal sphere, without understanding the basic provisions of the theory and history of the language formation and the Ukrainian language first of all are unproductive, or perhaps even fruitless.

The article proves that the structure of the linguistic space of Ukraine is first and foremost a consequence of the policy of unification and ethnocide carried out by foreign countries on Ukrainian lands for centuries. The Russian imperial historiography never recognized neither the Ukrainian nation nor the Ukrainian language. Immediately after the USSR collapse, a return to Ukraino-phobic concepts took place in the Russian Federation. Shortly thereafter, they found their materialization in the manic project «Russian World», becoming the political and ideological justification for Russia's undeclared war against Ukraine.

The Venice Commission generally positively evaluated the new Ukrainian Law «On Education» with respect to its part concerning the Ukrainian as a state language. At the same time, the Commission drew attention to a number of shortcomings in the Article 7 of the Law, and made a number of proposals that do not contradict the Law's principal concepts.

Based on the analysis of Ukrainian practice of state regulation of language issues over the past decades the threats of incompetent interference by public authorities in the complex processes of ethno-national self-identification are revealed. It is noted that ignoring the ethno-national factor in the conditions of reforms while the country is at war and unprofessional actions of the authorities in resolving linguistic problems can have long-term negative consequences, and are going to reduce the country's ability to withstand the threats posed by internal and external factors.

Changes in the civilizational progress due to the new stage of scientific and technological (information) revolution and globalization substantially alter the role of language as a communication method. At the same time they do not abolish national

© Надолішній П. І., 2018.

languages as one of the essential ethno-national identity features. In the course of last decades the formation of multiple (overlapping and complex) identities has been taking place, which complement the ethnic identity with a civic one, often equating to a civilizational choice. In Ukraine, the proportion of people who are fluent in their national language is increasing. At the same time, more and more national minorities' representatives speak Ukrainian fluently. These trends are deeply rooted in the national traditions of inter-ethnic tolerance. Now, they form an objective precondition for further self-affirmation of the modern Ukrainian political nation in its ethno-cultural diversity, and are a safeguard against the spread of xenophobia.

The study of the state language and ethnic minorities' languages, as well as their usage, is considered from the standpoint of their organic relationship. The basic approaches to the solution of language problems that arose at the end of the third decade of Ukraine's independence are substantiated.

It is stressed that the implementation of the 10th Article of the Constitution of Ukraine, containing the requirement of all State functions being executed in Ukrainian as a the official State language, is the priority for state language policy. It is necessary to ensure for every graduate of a comprehensive secondary school the opportunity to master the state language, while in a strict observance of international norms governing the national minorities' language rights. The decisions on these issues should be made with the participation of qualified specialists, and should be taken on the basis of broad «quadrilateral» consultations, including: territorial communities in areas of national minorities' compact residence, ethno-cultural associations of minorities, public authorities of Ukraine, and of the respective minorities' ethnic homelands, taking into account mutual interests and realistic solution options. The unacceptability of using linguistic problems by politicians for populist purposes is emphasized.

State language policy is only one of state ethno-national policy segments. Its effectiveness depends on solving the problems of ethno-national development of society in all spheres of its life. Therefore, it is urgent to adopt the Concept of State Ethnic Policy as a theoretical, methodological, political and legal basis of one of key directions of the Strategy for country's sustainable development in the long term. It is advisable to codify legislative acts on ethno-national relations issues, to identify gaps and contradictions in this legal field, to develop and implement a program of legal regulation and institutional support for the functioning of the ethno-national sphere of society, to update the content of training programs for public authorities, etc.

***Key words**: state language, state language policy, ethnocide, Venice Commission's conclusion, identity, xenophobia, inter-ethnic tolerance, language of inter-ethnic communication, national language, official language, native language, «Russian-speaking» population, unification.*

Постановка проблеми

У кінці XX – на початку XXI століть у мовному питанні, як у краплині води, фокусуються складні процеси етнонаціонального розвитку на теренах колишнього СРСР. Так, утвердження національних мов у статусі державних для народів колишніх прибалтійських союзних республік постає одним з основних мобілізуючих чинників розбудови їх незалежних держав. Ситуація в Україні була дещо іншою. Законом УРСР «Про мови в Українській РСР» (1989 р.) [22] українська мова була проголошена державною, але так званий нульовий варіант набуття громадянства України не передбачав обов'язкового володіння нею. Фактично зберігався статус-кво російської мови – якщо раніше вона була мовою «загальносоюзною», то тепер стала «загальноукраїнською».

На перший погляд, усе було демократично, відповідало мовній ситуації і настроям суспільного загалу. Однак невдовзі у Верховній Раді (Парламенті) і поза її межами розгортаються гострі дискусії навколо законопроектів щодо закріплення за російською мовою статусу офіційної (іншими словами, другої державної) мови в Україні, української мови як державної мови України, навколо ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, а також рішень окремих органів місцевого самоврядування про статус та порядок застосування російської мови в межах відповідних міст і регіонів…

Новий виток напруги викликають ухвалення 3 липня 2012 р. Закону України «Про засади державної мовної політики» [23] і спроба на початку 2014 р. його відмінити. Після Революції гідності Парламент усе-таки приймає низку законодавчих актів щодо розширення функціонування української мови як державної в окремих сферах життєдіяльності суспільства. Загалом вони отримують підтримку української більшості і не викликають серйозних заперечень з боку національних меншин. Ситуація знову загострюється після внесення до Парламенту і оприлюднення проекту Закону України «Про державну мову» [24]. Ухвалення 5 вересня 2017 р. Закону України «Про освіту» [25] викликає негативну реакцію окремих національних меншин і керівних кіл етнічних батьківщин цих меншин. Закон стає предметом обговорення в ПАРЄ і Україна передає його на розгляд Венеційської комісії.

Венеційська комісія в цілому позитивно оцінила Закон в частині української мови як державної. Але й це не набагато пом'якшило ситуацію, оскільки критичні зауваження і рекомендації, що містяться у її Висновку від 8 грудня 2017 р. [2], тлумачяться прямо з протилежних позицій як у середині країни, так і поза її межами. Зокрема, Угорщина заявляє, що у випадку введення в дію Закону у прийнятій редакції, порушить питання про перегляд Асоціації Україна-ЄС, а потім заблоковує засідання Комісії Україна – НАТО у грудні 2017 і в лютому 2018 рр., здійснює ряд інших подібних кроків.

У кінці лютого 2018 р. відбувається ще одна знакова подія: Конституційний Суд України визнає Закон України "Про засади державної мовної політики" «таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним)» [28]. У Парламенті знову порушується питання щодо прийняття Закону про державну мову в Україні, яке викликає різку негативну реакцію представників окремих опозиційних сил.

Відтак є достатньо підстав вважати, що питання мови і державної мовної політики в Україні ще тривалий час може залишатися конфліктогенним чинником.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Мова і державна мовна політика не обійдені увагою сучасної вітчизняної науки. За роки незалежності їм присвячено не один десяток наукових статей і окремих видань, докторських і кандидатських дисертацій, соціологічних досліджень. Помітним внеском у розробку цієї тематики стали докторські дисертації з державного управління Г. П. Євсєєвої [6], С. К. Хаджирадєвої [32], кандидатські дисертації Г. О. Панченко [18] і О. Ю. Сергєєвої [30]. Проблемам державної мовної політики безпосередньо в галузі освіти присвячені докторська дисертація, інші праці І. П. Лопушинського [12, 13]. Питання національних мов розглядаються в кандидатських дисертаціях, наукових публікаціях з державної етнонаціональної політики і міжнаціональних відносин В. І. Коваля [7], І. М. Попової [21], М. Д. Сичової [31], В. П. Трощинського [29], ін. Починаючи з перших років після здобуття Україною незалежності вони є предметом осмислення науковцями у контексті проблем національного державотворення і суспільних трансформацій [8, 10, 11, 14, 19, 27, ін.]

Однак теорія далеко не завжди встигає за темпами накопичення нових проблем. Дослідження, через їх не координованість, не завжди відтворюють цілісну картину і тенденції у мовній сфері. Питання державної мови і мови національних меншин нерідко розглядаються розрізнено або звужуються до проблеми російсько-української двомовності. Критично відстає від перебігу суспільних процесів політична практика.

Мета

Спираючись на здобутки у різних галузях наукового знання з питань мови і державної мовної політики, на критичний аналіз внутрішньополітичної ситуації і оцінку геополітичного чинника автор ставить за мету визначити сутність, причини і масштаби мовних проблем наприкінці третього десятиліття незалежності України і обґрунтувати принципові підходи до їх вирішення у контексті Висновку Венеційської комісії за результатами розгляду положень, що стосуються мови освіти у Законі України «Про освіту».

Виклад основного матеріалу

Аналіз Висновку Венеційської комісії [2] дає підстави зробити ряд узагальнень.

Перше. Венеційська комісія визнала наявність «специфічного демографічного, соціального та геополітичного контексту», що склався в Україні, і через що розробка мовної політики є складним завданням. Підкреслено, що як і в попередніх висновках з питань мови Комісія вважає сприяння посиленню державної мови та її обов'язковість для всіх громадян «законною і навіть похвальною метою держави». Те саме стосується державних заходів, спрямованих на вивчення мови всіма громадянами, що є шляхом до подолання існуючих нерівностей та сприятиме ефективнішій інтеграції в суспільстві осіб, що належать до національних меншин… Безперечно, це має важливе значення. Але осягнути сутність і глибину цієї специфічності, її значення як обумовлюючого чинника мовної ситуації і державної мовної політики на сучасному етапі українського національного державотворення можна тільки маючи чітке уявлення про витоки української мови і її шлях до статусу державної.

Ознайомлення з працями, присвяченими мові як соціальному феномену, підводить до висновку про органічний зв'язок процесів становлення мови й етно- та націогенезу, міжетнічної і міжнаціональної взаємодії.

«Це була половина IX віку, коли з племен почав складатися український народ, і коли з племінних говірок стала творитися українська мова» – писав Іван Огієнко у праці «Історія української літературної мови». Вчений показав воістину тернистий шлях, яким пройшла українська мова в умовах століть заборон, утисків і обмежень, дослідив феномен незнищенності її як "душі нації", "найціннішого скарбу" народу. Обґрунтувавши на основі Початкового Літопису окремішність споріднених племен, з яких формувалися українська, білоруська і російська народності, він переконливо спростував необґрунтовані теорії щодо "исконного єдінства русскіх наречій" і спільної мовної колиски для української, білоруської та російської мов. [17] Його точку зору поділяв академік Олексій Шахматов. Він вважав, що «у складі українського етносу консолідувалися такі племінні групи, як поляни, древляни, значна частина сіверян, уличі, тиверці, ймовірно, також прикарпатські («східні») хорвати…», аргументував «виокремлення протоукраїнської («південноруської») групи діалектів ще в доісторичний період», тобто до утворення Київської Русі. [Див. 11, с. 15-16]

Отже, мова невід'ємна від етносу, етнонації, їх сутнісна характеристика. У національній мові відображаються особливості світосприйняття народу. Розкриваючи питання фізіології мови О. І. Бочковський підкреслював, що видатний український лінгвіст і націософ Ф. Потебня звертав увагу на психологічний бік справи. Він (Ф. Потебня) навчав: «Мова не лише один з елементів народности, але й найбільш досконале її відбиття»; «Різні мови – це різні інструменти, і не тільки щодо вимови, але й щодо думання і відчування. Віртуозно можна опанувати лише одним інструментом, в даним разі рідною мовою» [1, с. 231].

Національна мова, продовжує О. І. Бочковський, має примат як засіб літературної творчості і наводить висновок професора Мандельштама, зроблений на підставі аналізу творів М. Гоголя: «…автор «Тараса Бульби», писучи по-московськи, думав по-українському, фактично, отже, перекладав свої писання з рідної на чужу мову». [Там само, с. 231] Не менш цікавими є посилання О. І. Бочковського на висновок К. Каутського: «політикою та наукою можна займатися також у мові у школі вивченій, але мистецький твір, звичайно, може постати тільки в рідній мові» [Там само, с. 233].

«Мова начинає бути народотворчим фактором у зв'язку з етногенезом й остаточно (а саме) літературно фіксується щойно у фазі націогенезу» [Там само, с. 233]. Проте це співвідношення нації і мови не без винятків. На етапі націотворення на нього впливає набагато більше чинників, ніж на етапі становлення етносу.

Підсумовуючи питання взаємозв'язку між нацією і мовою вчений робить низку інших важливих сьогодні для нас висновків. Зокрема, він стверджує, що через мову нація об'єднується і кристалізується в суцільну громадянську спільноту. І на підтвердження наводить положення інших авторів, зокрема А. Мейє: «…немає нації, котра б не прямувала до посідання своєї власної мови». Рідна мова в процесі самовизначення народу, з точки зору О. І. Бочковського, це міцна зброя понево-

леного народу в його визвольній боротьбі. [Там само, с. 238]

Ідеологема радянських часів «Київська Русь – колиска трьох слов'янських народів» певною мірою було компромісом. Бо російська імперська історіографія ніколи не визнавала української нації – українська мова вважалася лише «нарєчієм», «говіркою, якою розмовляє переважно простолюд», або російською мовою, «попсованою впливом на неї Польщі»… І вже одразу після розпаду СРСР в Росії реанімується теза про те, що Україна є типовою «неісторичною нацією» і що прямим і єдиним спадкоємцем Стародавньої Русі є сучасна Росія.

В. Кремень і В. Ткаченко у монографії «Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації» аналізуючи одну з перших публікацій такого плану, статтю завідувача сектором Інституту США і Канади РАН РФ С. Самуйлова «О некоторых американских стереотипах в отношении Украины» (1997 р.), пишуть: «Мета автора статті – «довести, що російське, українське чи білоруське то є все одне і, цитуємо, «визнати реальність, а саме «загальноросійськість» України й природність її перебування в тісному союзі з Росією». [11, с. 19]

Ще більш категорично ставить питання російський політолог О. Дугін у книзі «Основы геополитики. Геополитическое будущее России» (1997 р.): «Україна як держава не має жодного геополітичного смислу. У неї немає ні особливої культурної вісті універсального значення, ні географічної унікальності, ні етнічної винятковості… Білорусія і східні й центральні райони України політично і культурно належать до зони Росії-Євразії, і якщо в чомусь і є культурні відмінності, то вони можуть бути зведені до поодиноких деталей, … які можуть бути врегульовані в рамках етнокультурної (але не державної) автономії. …Існування України в нинішніх кордонах і в нинішньому статусі <суверенної держави> тотожне нанесенню жахливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. …Подальше існування унітарної України неприпустиме, ця територія повинна бути поділена на кілька поясів, відповідних гамі геополітичних та етнокультурних реальностей. …<Українське питання> - вимагає від Москви негайних заходів у відповідь… Москва повинна активно включатися в перебудову українського простору…» [5, с. 377-382].

Ще раніше, 5 травня 1994 р. «Независимая газета» опублікувала інтерв'ю голови комітету Державної Думи РФ у справах СНД і зв'язків зі співвітчизниками К. Затуліна під красномовним заголовком: «Стать нашими сателлитами или умереть». На запитання кореспондента щодо територіальної цілісності держав ближнього зарубіжжя К. Затулін відповів: «… многие из них обречены стать нашими сателлитами или умереть – ровно до этой степени я признаю их территориальную целостность».

Конкретно щодо України його думка була не менш відвертою: «…союз с Россией, особый статус, подкрепленный гарантиями Москвы, для восточных областей и Крыма. Это единственный относительно мирный исход. Другой вариант – распад Украины». [15, с. 3]

Ці сентенції залишалися поза увагою українського політикуму, суспільства загалом, допоки не матеріалізувалися в маніакальному проекті «Русский мир», не стали політико-ідеологічним обґрунтуванням неоголошеної війни Росії проти України – анексії Криму і військового вторгнення на територію України на Сході, допоки не забрали тисячі життів українців, не обернулися астрономічними обсягами матеріальних втрат…

На шпальтах газет, з екранів телевізорів нерідко виголошуються пропозиції відмовитися від дискусій на теми, «які нас роз'єднують», залишити «історичне минуле для істориків», оголосити мораторій на прийняття законів, наприклад, мовних… Ймовірно такі кроки могли б мати певний сенс, якби «роз'єднуючі» теми були винятково «внутрішніми». Однак проблеми історії, миру і мови в сучасній Україні мають суттєве геополітичне, передусім російське підґрунтя. З огляду на сказане вище, заклики до режиму В. Путіна «залишити історію історикам» – голос волаючого в пустелі. Наведені вище постулати – його сутність, альфа і омега його зовнішньополітичної стратегії. Це перше. А друге (можливо навіть важливіше), залишити українську історію в такій інтерпретації, як вона була сформульована російською імперською чи радянською історіографією, у т. ч. історію української мови, означатиме виховувати нові покоління українців-манкуртів. У формуванні історичної свідомості народу не може бути пауз, тим більше в умовах, коли він змушений зброєю відстоювати своє право на життя. Не слід також ігнорувати той факт, що в РФ на ідеях «русского мира» і «где русские, там Россия» уже виросло покоління росіян, що у школі відбувається мілітаризація навчально-виховного процесу і що у військовому параді 9 травня ц. р. уже взяла участь колона мілітаризованої молодіжної організації «Юнармия» …

Друге. За оцінкою Венеційської комісії, остаточна редакція статті 7 нового Закону про освіту суттєво відрізняється від проекту, щодо якого відбувалися консультації з меншинами. Не передбачено рішення щодо викладання інших предметів мовами меншин, які не є офіційними мовами ЄС, зокрема для російської мови, як мови найбільш широко використовуваної в Україні… Водночас зазначено, що оскільки Закон є рамковим, то усі суперечності і невідповідності можливо виправити у процесі прийняття інших нормативно-правових актів, аби забезпечити вивчення мов меншин в обсягах, необхідних «для отримання високого рівня усного та письмового володіння мовою, достатнього для вирішення складних питань». Визначено і принциповий підхід до усунення недоліків: узгодження спірних питань на міждержавному рівні в процесі двосторонніх переговорів і «адекватних» консультацій з відповідними національними меншинами.

Питання використання мов національних меншин в освітньому процесі не можна розглядати у відриві від наведеного вище іншого ключового положення Висновків, а саме: «подолання існуючих нерівностей»…

Так, за офіційною статистикою Українського центру оцінювання якості освіти у 2016 році 55 % випускників шкіл з румунською мовою навчання і 62 % випускників шкіл з угорською мовою навчання не склали зовнішнє незалежне оцінювання з української мови та літератури, зокрема 75 % випускників з Берегівського району, де компактно проживає угорська громада. Така ситуація веде до порушення конституційних прав дітей на вступ до закладів вищої освіти України на конкурсних засадах, обмежує трудові права, унеможливлює їхній

вступ, наприклад, на державну чи військову службу або обіймання інших важливих посад в органах місцевого самоврядування, органах державної влади тощо. [20]

З іншого боку, у кожного випускника загальноосвітньої школи з числа національних меншин є право продовжувати навчання у вищій школі на своїй «етнічній батьківщині». Та отримавши повну середню освіту винятково державною мовою (при вивченні рідної мови лише як предмета) він не зможе реалізувати це право без серйозної додаткової підготовки.

Таким чином, постає непросте питання, яким має бути у середній загальноосвітній школі співвідношення предметів, що вивчаються державною мовою і мовою тієї чи іншої національної меншини. Відповідь на нього треба шукати спільно з державними інституціями етнічних батьківщин національних меншин і вирішувати проблему спільними зусиллями виходячи з обопільних інтересів. Адже, цілком ймовірно, серед зарубіжних українців також є такі, хто бажав би отримати/продовжити освіту в Україні. І з часом, сподіваємося, їх буде більше. Українська держава об'єктивно зацікавлена в тому, аби мати кадри з вищою освітою, які вільно володіють не тільки державною, а й мовами національних меншин, і які будуть спроможні працювати не тільки в школі, а й в органах публічної влади, на виробництві й у сфері послуг, в засобах масової інформації на територіях компактного проживання меншин.

Напевно складність проблеми і обумовила рекомендаційний характер висновків Венеційської комісії, відсутність конкретних «вказівок» щодо переліку предметів, які мають вивчатися тією чи іншою мовою. Наприклад: «Продовжувати забезпечувати достатню частку освіти мовами меншин у початковій та середній школі, на додаток до вивчення державної мови». Викладання скількох і яких саме дисциплін мовою меншин забезпечить «достатню частку»? Водночас в категоричній формі висловлюються застереження не допустити дискримінації, а також рекомендації продовжувати пошуки оптимальних рішень. Йдеться про необхідність «повною мірою використовувати гнучкість, передбачену п. 4 ст. 7, при ухваленні імплементаційного законодавства для забезпечення значного рівня викладання офіційними мовами ЄС для відповідних меншин; покращити якість викладання державної мови для представників меншин; розпочати в рамках виконання нового Закону про освіту новий діалог із представниками національних меншин та усіх зацікавлених сторін щодо мовного питання в освіті…

Окремого розгляду потребує питання забезпечення прав «російськомовного» населення, яке уже не раз було предметом вивчення з боку міжнародних організацій. Зокрема у 2009 р. Україну і Росію відвідав Верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин Кнут Воллєбек. За результатами аналізу ситуації в галузі освіти українською мовою в Росії і російською мовою в Україні він зробив ряд висновків, які актуально звучать і сьогодні. За його оцінкою, українці Російської Федерації, будучи третьою національністю за чисельністю, по суті, не можуть задовільнити свої національно-культурні потреби рідною мовою, в галузі освіти насамперед. І навпаки, в цілому можливості для етнічних росіян здобувати в Україні освіту російською мовою перевищують можливості, які зазвичай надаються національним меншинам іншими державами – учасницями ОБСЄ. А також, що міжнародні документи не гарантують право національних меншин на освіту рідною мовою у вищій школі… [3]

Кнут Воллєбек чітко розмежовує категорії «етнічних росіян» і «російськомовних» батьків в Україні. Останні, на його переконання, «ймовірніше за все … все більше прагнуть виховувати своїх дітей в україномовних школах для того, щоб надати їм кращі життєві можливості в суспільстві, в якому гарні знання державної мови потрібні для вищої освіти та для державної служби». [Там само]

Російська мова як мова міжнаціонального спілкування – це один з тих спадків попередньої системи, який, схоже, зберігатиметься чи не найдовше. З одного боку, такий статус російської мови в СРСР мав об'єктивну обумовленість – держава, що об'єднувала 15 союзних республік, не могла існувати без загальнодержавної мови і мови як засобу комунікації громадян понад 140 національностей. Проте цілеспрямована і на різних етапах різна за методами реалізації уніфікаторська мовна політика союзного центру, що нерідко навіть посилювалася керівництвом Української РСР, забезпечувала стійку тенденцію до заміни рідних мов у житті практично всіх етносів України російською мовою.

Так, від 1959 р. до 1989 р. частка громадян, які називали рідною російську мову, зросла серед населення всіх національностей (без росіян) на 3,46 % і досягла 11,13 %. Серед українців зростання дорівнювало 5,59%. На кінець 80-х рр. домінування в поліетнічному соціумі України не тільки української, а й російської мови стало незаперечним. [10] У середній школі навчання українською мовою зберігалося в сільській місцевості, й то не на всій території України. У великих містах майже повсюдно, у більшості інших міст на Сході й на Півдні країни освітній процес у навчальних закладах усіх рівнів акредитації здійснювався переважно російською мовою. На російській мові відбувалося навчання у школі на територіях компактного проживання більшості національних меншин.

Відповідно до ст. 4 Закону УРСР «Про мови в Українській РСР», що продовжував діяти й після набуття Україною незалежності, мовами міжнаціонального спілкування в Україні були проголошені «українська, російська та інші…». На практиці ж комунікація між громадянами різних національностей, а також громадами національних меншин відбувалася винятково російською мовою. За окремими винятками, коли в межах однієї громади мовою спілкування виступала мова однієї, а то й одночасно кількох найчисельніших неросійських етнічних груп. Зрозуміло, що за таких умов переважна більшість етнічних росіян і не прагнула оволодівати українською мовою. Проте з проголошенням незалежності започатковуються процеси, які також не можна не помічати.

Перепис населення 2001 р. ще засвідчив подальше скорочення частки осіб, які вважають мову своєї національності рідною. Водночас якщо взяти період між переписами 1989 та 2001 рр., то побачимо, що мовна динаміка серед поліетнічного загалу України набула якісно нових ознак у частині вільного володіння мовою (мовами) як рідною (рідними). За цією інтегральною характеристикою на 1,7 % – з 93,5 до 95,2 – збільши-

лася частка населення України, яка вільно володіє мовою своєї національності. Для українців ці цифри були, відповідно, такими – 94,7 і 96,8 %. На 9,7 % – з 78,1 до 87,8 % – виросла питома вага тих, хто вільно володіє українською мовою, у т. ч. серед росіян – від 34,4 до 58,7 %, молдован – від 18,3 до 50,7 %, кримських татар – від 0,9 до 19,7 %, болгар – від 11,1 до 42,2 %, угорців – від 14,4 до 49,1 %, румунів – від 16,9 до 43,9 %, гагаузів – від 4,0 до 26,9 %. На 12,7 % – від 78,4 % до 65,7 % – стало менше жителів України (не російської національності), які вказали, що вільно володіють російською мовою як рідною. Цей показник змінився в українців – з 71,7 до 58,1 %. [10] Можна прогнозувати, що більш ніж за півтора десятиліття після останнього перепису ці тенденції суттєво поглибилися.

Але є ще одна не менш значуща тенденція. В медійному просторі, в громадському, нерідко і в буденному житті діалог здійснюється одночасно двома мовами: це підтверджує розширення поля використання української мови і засвідчує, що поступово етнічні росіяни, як і українці, стають «двомовними». Більше того, в окопах на Сході України також одночасно лунають і українська, і російська, й інші мови. Це яскравий прояв «множинної ідентичності» – феномену демократичного суспільства, який означає, що людина ідентифікує себе не тільки зі своєю етнонацією, а й з громадянством.

Дискусійним є питання щодо вивчення в україномовних школах російської мови як другої іноземної. Адже для етнічних українців державна і рідна мови – одна, і ще одна із західноєвропейських. За радянських часів у школах з українською мовою навчання опанування трьома мовами було обов'язковим. Те, що велика частина випускників не володіла іноземною мовою обумовлювалося рівнем викладання цієї мови і практично відсутністю мотивації для її знання. Тобто не тому, що три мови – це багато. Тим більш, сьогодні для національних меншин – це об'єктивна необхідність: державна, рідна та іноземна (західноєвропейська). Тут уже може постати питання і про російську – четверту мову.

Ніколи, навіть при успішній інтеграції в Європу, ми не зможемо відгородитися «китайською стіною» від північно-східного сусіда. Після війни рано чи пізно приходить мир, і нехай не одразу, але зрештою доведеться вибудовувати взаємовигідні стосунки. Надто тісно переплетена й історія наших двох народів; їх пов'язують не тільки ділові, а й родинні зв'язки. Повністю позбавити наступні покоління українців знання російської мови – означає відрізати їх від величезного пласта культури, органічно зв'язаного з вітчизняною культурою і з культурою фактично усіх народів колишнього СРСР. Це означало б, наприклад, не знати не тільки Пушкіна, Достоєвського, Роберта Рождественского, а й поезії Расула Гамзатова, повістей Чингіза Айтматова і навіть усього Гоголя, значення творчості яких виходить далеко за національні межі.

Для успішного доопрацювання та імплементації ст. 7 Закону про освіту не менш важливим є розуміння проблем української мови з боку національних меншин. Адже впродовж XVIII – XX ст. ст. державами, що володіли українськими землями, було видано більше 130 актів, якими українська мова заборонялася чи використання якої обмежувалося.

На українських землях під владою Російської імперії українська мова не те, що заборонялася, а викорінювалася з усіх сфер суспільного життя – з богослужіння, культури, освіти і навіть побуту і означала прямий етноцид українців.

Підвалини цієї політики були закладені ще у 18-му столітті Указом Петра II про переписування усіх державних документів з української мови російською (1729 р.) і забороною викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії (1763 р.). У 1769 р. Синод заборонив Києво-Печерській лаврі друкувати українські абетки й наказав вилучити уже надруковані й розповсюджені. XIX ст. було ознаменоване закриттям українських недільних шкіл (1862 р.), виданням таких сумнозвісних документів, як: циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1863р.) про заборону друкувати українською мовою книжки духовного змісту, навчальну літературу, взагалі призначену для початкового читання народу; Емський указ Олександр II (1876 р.), яким було заборонено ввозити українські книжки і брошури з-за кордону, писати тексти українською мовою для музичних творів, друкувати українські книжки, крім історичних документів і творів красного письменства, а також ставити вистави із суто українським репертуаром. Ін. [8]

Без знання цих фактів неможливо зрозуміти причини гостроти сприйняття багатьма українцями проблем української мови, прояви національного радикалізму у цьому питанні з боку пасіонарної частини українського соціуму. Водночас українці мають усвідомлювати, що в Україні болгарська мова для болгар, кримсько-татарська для кримських татар, молдовська для молдован, російська для етнічних росіян, угорська для угорців і т. д. як рідні мають таке ж значення, як для них українська.

Третє. Державна мовна політика є лише одним із сегментів державної етнонаціональної політики. Вона обумовлюється вибором моделі етнонаціональної політики, а її результативність залежить від вирішення проблем етнонаціонального розвитку суспільства в економічній, соціальній, адміністративній, культурній … практично в усіх сферах його життєдіяльності. Урегулювання використання мов у навчальному процесі – це питання і матеріальної бази, і фінансів, і кадрового та навчально-методичного забезпечення… Закон про освіту наголошує на територіальній доступності повної загальної середньої освіти. У статті 13 (ч. 1) йдеться про те, що для її забезпечення «органи місцевого самоврядування створюють і утримують мережу закладів освіти та їхніх філій». Це має особливо актуальне значення для об'єднаних громад, до складу яких увійшли різні за етнічним складом мешканців територіальні громади.

Мовна ситуація, що склалася на кінець 2017 р., переконливо показала, що у влади впродовж усіх попередніх років незалежності не було чіткої і виваженої стратегії управління процесами етнонаціонального розвитку суспільства.

Латвія та Естонія ще в кінці 90-х минулого століття зупинили свій вибір на інтеграційній стратегії акультурації. Були прийняті (1999 р.) відповідно, Концепція державної програми «Інтеграція суспільства в Латвії» та державна програма «Інтеграція в естонському суспільстві. 2000–2007 рр.». Ці документи окреслили

систему заходів з метою подолання підтвердженої в середині 1990-х років соціологічними дослідженнями небезпечної тенденції до формування в цих країнах моделей розвитку за принципом «два суспільства в одній державі». Одне з ключових місць було відведено заходам, що стосувалися забезпечення мовно-комунікативної інтеграції. Не всі цілі даних програм однаковою мірою були досягнуті. Але загалом вони відіграли свою позитивну роль й серйозно посприяли розвиткові міжетнічних відносин в цих країнах у напрямі утвердження атмосфери міжетнічної толерантності та зміцнення загальнонаціональної єдності. [29]

В Україні ж численні спроби прийняти Концепцію державної етнонаціональної політики завершувалися на стадії розробки її проектів. Й досі одна частина політичної еліти підсвідомо сповідує «совковий» підхід «не ворушити мурашник» під гаслом «не чіпати те, що нас роз'єднує», а інші – або радикально ставлять питання про «домінування української мови вже сьогодні, в усіх сферах і повсюдно», або про надання російській мові статусу «офіційної» мови також сьогодні і практично на всій території країни.

Статті про мову в Конституції України, прийнятій у 1996 р. [9], не отримали своєчасно належної конкретизації у відповідних нормативних актах щодо їх імплементації. Зітканий із суцільних суперечностей Закон Української РСР 1989 р. «Про мови в Українській РСР» втратив чинність лише у 2012 р. внаслідок прийняття не менш суперечливого Закону України «Про засади державної мовної політики». Зрештою це призвело до дисбалансу між українською мовою і російською, українською і мовами національних меншин, російською і мовам усіх інших меншин. Продовжував тривати процес скоріше за все уже не асиміляції, а маргіналізації частини українського етносу, а також і національних меншин, за винятком окремих, які вибрали, фактично, сегрегаційну модель акультурації. «Наочне свідчення цього – угорськомовні та румуномовні громади в місцях свого компактного проживання в Закарпатській і Чернівецькій областях, члени яких у своїй переважній більшості зовсім не володіють і не розуміють державної мови.» [29, с. ….] Про наслідки цього для нинішніх випускників шкіл йшлося вище.

Правове регулювання міжнаціональних відносин в цілому обмежувалося рамковими законодавчими актами, не встигало за змінами, що відбувалися в суспільстві, не відзначалося системністю. У мовній сфері діяла формула: як при здійсненні повноважень органами публічної влади, так і в державних і комунальних навчальних закладах поряд з державною мовою можуть використовуватися (у другому випадку – у навчальному процесі застосовуватися та вивчатися) російська та інші мови національних меншин у межах і в порядку, що визначаються законами. Але таких законів бракувало.

Профільний центральний орган виконавчої влади, Державний комітет України у справах національностей та релігій, після численних реорганізацій у 2010 р. був ліквідований. Тобто не було усвідомлення того, що специфіка етнонаціональних відносин, які пронизують по вертикалі і горизонталі практично усю систему суспільних відносин в Україні, обумовлюють необхідність мати на загальнодержавному рівні єдиний центр вироблення і проведення державної етнонаціональної політики, координації і об'єднання зусиль на цьому напрямі усього державного апарату, системи органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства…

Нерозуміння сутності і значимості проблем етнонаціонального розвитку і просто безвідповідальність при їх розв'язанні не подолані й досі. Так, 11 березня 2015 року відбулися парламентські слухання на тему: "Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні". Їх учасники констатували, що «окупація частини території України та воєнний конфлікт на сході держави порушили баланс у міжконфесійних і міжетнічних відносинах», і дійшли спільної думки про неналежне інституційне забезпечення етнонаціональної політики єдності України. Постановою Верховної Ради України [26] було доручено вищим державним органам і відповідним ЦОВВ вжити заходів щодо вдосконалення законодавства у даній сфері, зокрема щодо прийняття Закону Про національні меншини в Україні в новій редакції, розробки і представлення на розгляд парламенту проектів законів Про концепцію державної етнонаціональної політики України, Про зміни до Конституції України щодо статусу кримськотатарського народу як корінного народу України, а також про відновлення діяльності центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері етнонаціональних відносин, ін. Однак проекти відповідних документів, незважаючи на підкреслену їх нагальність, уже третій рік усе ще «напрацьовуються» …

Щодо вирішення безпосередньо мовних проблем, то було прийнято низку ґрунтовних програмних документів, починаючи з Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року (1991 р.), Комплексних заходів щодо всебічного розвитку і функціонування української мови (1997 р.), заходів на виконання Рекомендацій парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні» (2003 р.) [16], ін. Але результат їх реалізації був або нульовим, або мінімальним. Деякі зрушення, як уже було зазначено, відбулися лише протягом останніх трьох років.

Таким чином, відсутність міжнаціональних конфліктів, що потрясали інші пострадянські країни впродовж перших двох десятиліть незалежності, була результатом не цілеспрямованої політики Української влади, а скоріше вітчизняної традиції мирного співжиття представників різних національних груп на українських землях впродовж століть. Та зрештою перебіг подій показав, що традицію не можна «експлуатувати» безкінечно. Потрібна активна державна політика, що відповідає динаміці суспільних процесів, і механізми (правові, організаційні, політичні, просвітницькі, ін.), спроможні забезпечити втілення її в життя. Кожна етнічна спільнота має право сама вибирати модель акультурації в багатоетнічному середовищі. Однак сутність державної мовної політики України має бути в тому, щоб забезпечити умови для вибору саме інтеграційної моделі і створити реальні можливості для її реалізації.

Розмірковуючи про проблеми утвердження Української державності, М. Грушевський писав: «… ще на перешкоді стоять старі навички, упередження, і про-

сто – певна інертність життя. З нею треба рахуватись, і хоч як би в інтересах укріплення нового устрою було бажано, щоб сеї інерції було б поменше, – треба з нею рахуватись і не збільшувати непотрібної рефлективної сили сопротивления форсуванням того, що легко прийде само собою без такого форсування». [4, с. 178] Сьогодні ситуація дещо інша. «Само собою» могло б, хоча і не зовсім «легко», але «прийти» по мірі поступального соціально-економічного розвитку України, якби на її шляху не постав режим світової ядерної держави. Та методологічне положення щодо «не збільшувати непотрібної рефлективної сили спротиву форсуванням» сьогодні знову актуальне.

Мовній сфері як об'єкту державного регулювання притаманні властивості, які обумовлюють форми і методи впливу відповідно до системно-синергетичної парадигми. Так, йдеться про обов'язкове врахування вимог «еволюційних заборон». Слід брати до уваги, що може бути реалізовано об'єктивно, а яка можливість не закладена на даний момент в системі. Виявивши спектр можливостей, визначити «коридор» гармонійного розвитку і відповідну «архітектуру та топологію впливу…». Дорожня карта імплементації статті 7 Закону про освіту і за «архітектурою впливу», і за термінами досягнення бажаних результатів не може бути однаковою, наприклад, для Закарпатської, Полтавської, Одеської, Чернівецької, ін. областей. Аналіз же здійснюваних державою кроків на шляху реформ часто свідчить про низький рівень їх наукової обґрунтованості, що є наслідком такого ж рівня теоретико-методологічної підготовки їх розробників. Непрофесійність ж дій влади при вирішенні мовних проблем може мати довготривалі негативні наслідки, призводити до політизації процесів етнокультурного розвитку, провокувати радикальний націоналізм і ксенофобію.

Висновки

1. Спроби осягнути сутність мовних проблем в сучасній Україні і їх розв'язання виняткова у політичній, чи в політико-правовій площині, без знання основних положень теорії постання мов, розуміння окремішності української мови, уявлення про її шлях до статусу державної малопродуктивні, а то й безперспективні. Дискусії ж з приводу Закону України «Про освіту», з інших мовних питань ведуться здебільшого з політичних, причому діаметрально протилежних, позицій, що тільки віддаляє їх учасників від порозуміння і прийняття раціональних рішень. Незважаючи на визнання Венеційською комісією наявності в Україні «специфічного … контексту», через що розробка мовної політики є складним завданням, як в самій країні, так і за її межами ще немає глибокого усвідомлення того факту, що співвідношення української і російської мов у мовному просторі України не обумовлене виняткова об'єктивними процесами суспільного розвитку, а щонайперше є наслідком політики етноциду, здійснюваної іноземними державами на українських землях впродовж століть, відкритої або прихованої уніфікації з боку союзного центру в радянський період. Практично упродовж усіх років незалежності процеси дослідження етнонаціонального розвитку і формування та реалізації державної мовної політики протікають паралельно, майже не пересікаючись. Час за часом відбувається загострення ситуації у мовній сфері, в тому числі і через некомпетентне втручання держави. Помилкові рішення влади, що призводять до міжнаціональної напруги, роблять країну вразливішою перед загрозами, породжуваними внутрішніми і зовнішніми деструктивними чинниками.

2. Зміни в цивілізаційному поступі, що обумовлені новим етапом науково-технічної (інформаційної) революції і глобалізації вносять суттєві корективи в роль мови як засобу комунікації на міжнародному рівні, проте не відміняють національні мови як одну з сутнісних ознак етнонаціональної ідентичності. Впродовж останніх десятиліть відбувається оформлення політарних (множинних, складних) ідентичностей, які доповнюють етнонаціональну ідентичність громадянською, що нерідко є рівнозначним цивілізаційному вибору, а також конфесійною, іншими. Ці тенденції характерні для сучасної України з огляду на її глибокі історичні традиції міжетнічної/міжнаціональної толерантності, і вони слугують об'єктивною передумовою раціонального вирішення питань забезпечення міжнаціонального миру і подальшого самоутвердження української політичної нації у її етнокультурній багатоманітності.

3. Наразі нагальне завдання влади і громадянського суспільства полягає в усвідомленні природи і масштабів мовних проблем, що набули особливої гостроти, в об'єктивній науковій розробці і обґрунтуванні підходів до їх розв'язання. У цьому контексті ухвалений Закон України «Про освіту» може стати важливим етапним документом за умови його доопрацювання з врахуванням окремих зауважень і рекомендацій Венеційської комісії та послідовної подальшої роботи з прийняття пакету законодавчих актів, які конкретизують його рамкові положення. Йдеться про формування і реалізацію державної мовної політики, пріоритетним напрямом якої є імплементація 10–ї статті Конституції України щодо виконання українською мовою усіх належних їй функцій як державної. Мають бути створені реальні умови для оволодіння громадянами України різних національностей державною мовою задля подолання існуючих на мовному ґрунті нерівностей, ефективної інтеграції національних меншин в українському суспільстві і водночас для розвитку мов національних меншин та корінних народів як умови збереження їх етнічної ідентичності.

4. Питання використання мов в освітньому процесі мають вирішуватися на основі широких консультацій і практичної взаємодії у «чотирикутнику»: національні громади, які реально існують у місцях компактного проживання національних меншин/корінних народів, національні громадські об'єднання, органи публічної влади України та органи влади держав-етнічних батьківщин національних меншин з урахуванням взаємних інтересів і об'єктивних реалій. Доцільно передбачити можливість вивчення у загальноосвітній школі з українською мовою навчання та навчання мовами інших національних спільнот російської мови як другої іноземної. З боку громадян найдієвіший спосіб «боротьби» за рідну мову, не залежно яку, – це нею розмовляти і писати, спілкуватися за умови її сприйняття співбесідниками; в іншому випадку використовувати українську мову як державну і мову міжнаціонального/міжетнічного спілкування.

5. Державна мовна політика – однин із сегментів державної етнонаціональної політики. Її результативність залежить від вирішення проблем етнонаціональ-

ного розвитку суспільства в усіх сферах його життєдіяльності. Наразі набуло невідкладності прийняття Концепції державної етнонаціональної політики як політико-правової та методологічної основи одного з ключових напрямів стратегії сталого розвитку країни на тривалу перспективу. Здійснивши кодифікацію законодавчих актів з питань етнонаціональних відносин, виявити в даному правовому полі прогалини і суперечності, виробити і реалізувати всебічно обґрунтовану програму нормативно-правового врегулювання та інституційного забезпечення функціонування етнонаціональної сфери суспільства, зокрема відновити діяльність профільного центрального органу виконавчої влади, актуалізувати зміст програм підготовки кадрів для органів публічної влади, ін. Зміни адміністративно-територіального устрою, бюджетна децентралізація мають враховувати етнонаціональну структуру населення територій, його мовні інтереси, передбачити формування мережі опорних шкіл і їх філій, спроможної забезпечити ці інтереси.

6. Щоб досягти консенсусу в баченні історії взаємовідносин російського і українського народів, порозуміння з мовних проблем потрібне обопільне усвідомлення цієї потреби. Однак такі сподівання в досяжній перспективі марні. Питання щодо витоків української державності, статусу російської мови, міжетнічних і міжцерковних відносин режим В. Путіна активно буде використовувати як інструменти руйнування Української держави зсередини. Тому заклики публічно обговорювати лише те, що «нас об'єднує», оголосити «мораторій» на прийняття законів на кшталт мовних, або наївні, або «від лукавого». Це означало б віддати формування історичної і ширше національної свідомості нових поколінь громадян України повністю в руки російської неоімперської ідеологічної машини. Йдеться про сфери життєдіяльності суспільства, через які сьогодні пролягають рубежі, котрі належить відстоювати аргументовано і виважено, але з такою ж стійкістю, як це роблять ті, хто протистоїть російській агресії на Сході країни.

Література.

1. Бочковський О. І. Вступ до націології. EINFUHRUNG IN DIE NATIOLOGIE UND SOZIOLOGIE. MUNCHEN – МЮНХЕН: УТГІ, 1991-1992. 338 с.

2. Висновок Венеційської комісії щодо освітнього закону. URL: http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/12/8/7074838 (дата звернення: 25.05.2018).

3. Висновки і рекомендації Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проблеми освіти російськомовних меншин в Україні. URL: https://www.2000.ua/novosti/ukraina_novosti/visnovki--rekomendats-verkhovnogo-komsara-obs-u-spravakh-natsonalnikh-menshin-stosovno-problemi-osvti-rosjskomovnikh-menshin-v-ukran_arhiv.htm (дата звернення: 23.04.2018).

4. Грушевський М. М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.

5. Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997. 608 с.

6. Євсєєва Г. П. Державна мовна політика в контексті української національної ідеї: автореф. дис. … д-ра наук з держ. упр. Харків, 2012. 42 с.

7. Коваль В. І. Поліетнічність в Україні як об'єкт державного управління: теоретичний та історичний аспекти: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Київ, 2012. 20 с.

8. Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні URL: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_46/kovach_movna.pdf

9. Конституція України. Документ 254к/96-вр, чинний. Редакція від 30.09.2016. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 03.04.2018).

10. Котигоренко В. О. Етнічний склад та етномовна компетенція населення україни за переписами населення 1959, 1970, 1979, 1989, 2001 та результатами соціологічених досліджень 1994 та 2001. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=etnichnyjj_sklad_ta_etnomovna (дата звернення: 22.04.2018).

11. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформаці: монографія. Київ: Видавничий центр «Др-Ук», 1998. 446 с.

12. Лопушинський І. П. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: автореф. дис. … д-ра наук з держ. упр. Київ, 2008. 30 с.

13. Лопушинський І. П. Державна мовна політика в Україні: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.]. Херсон: Олді-плюс, 2010. 478 с.

14. Надолішній П. І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико-методологічний аналіз): монографія. К.; Одеса: Вид-во УАДУ; Астропринт, 1999. 304 с.

15. Независимая газета. 5 мая 1994 г.

16. «Обережно-мова!»: матеріали парлам. слухань у Верховній Раді України 12 берез. 2003 р. / Ком. з питань культури і духовності. К. : Парлам. вид-во, 2003. 134 с.

17. Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2001. 440 с. URL: http://litopys.org.ua/ohukr/ohu03.htm (дата звернення: 12.03.2018).

18. Панченко Г.О. Механізми реалізації державної мовної політики в Україні: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Одеса, 2011. 20 с.

19. Півторак Г. Звідки ми і наша мова: монографія. Київ: Наукова думка, 1993. 200 с.

20. Позиція щодо статті 7 Закону України «Про освіту» / Міністерство освіти і науки України. Київ, 27 жовтня 2017 року. URL: https://www.kmu.gov.ua/.../2017.10.31%20-%20Позиція%2... (дата звернення: 05.03.2018).

21. Попова І. М. Механізми реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин України: регіональний аспект: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Київ, 2007. 20 с.

22. Про мови в Українській РСР. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 28 жовтня 1989 року N 8312-11. Втратив чинність 10.08.2012. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/8312-11 (дата звернення: 17.03.2018).

23. Про засади державної мовної політики. Закон України від 3 липня 2012 року № 5029-VI. URL: http://

zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5029-17 (дата звернення: 25.03.2018).

24. Про державну мову. Проект закону 5670 від 19.01.2017; Включено до порядку денного: 1852-VIII від 21.02.2017. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60953 (дата звернення: 23.02.2018).

25. Про освіту. Закон від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19 (дата звернення: 22.02.2018).

26. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: "Роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні". Постанова Верховної Ради України від 25 листопада 2015 року № 824-VIII. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/824-19 (дата звернення: 18.02.2018).

27. Редін П. О., Яцкевич О. О. Концепт "Воля" в українській мовній картині світу: монографія. Харків: ХарРІ НАДУ "Магістр", 2012. 264 с.

28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про засади державної мовної політики". URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18 (дата звернення: 24.03.2018).

29. Трощинський В. П. Інтеграційна модель державної етнополітики: зарубіжний досвід для України. Актуальні проблеми державного управління: сб. наук. праць Одеського регіонального ін-у держ. упр. НАДУ при Президентові України. Одеса, 2018. Вип. 1(73). С. 94-98.

30. Сергєєва О. Ю. Державна мовна політика в Україні: європейський контекст: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Харків, 2011. 18 с.

31. Сичова М. Д. Формування міжетнічної толерантності в українському суспільстві: державно-управлінський аспект: автореф. дис. … канд. наук з держ. упр. Київ, 2012. 20 с.

32. Хаджирадєва С. К. Підготовка державних службовців до професійно-мовленнєвої комунікації: Концептуальні засади й стратегія модернізації технологій: автореф. дис. … д-ра наук з держ. упр. Київ, 2006. 36 с.